

Понов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДЕМОГРАФІЧНІ ДИСПРОПОРЦІЇ В МІСЬКОМУ НАСЕЛЕННІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РОКІВ

Демографічні процеси служать показником рівня життя суспільства. Скорочення чисельності населення побічно свідчить про зниження споживчих стандартів у всіх сферах повсякденності. Умови життя в містах України в 1917–1920 роки не дозволяли забезпечити мінімальні потреби в харчуванні і питві, у затишній оселі, у медичному обслуговуванні. Безперервні бойові дії, неодноразова зміна влади, режим терору, що встановлювався всіма сторонами громадянського протистояння, приводили до підвищення смертності не тільки серед учасників війни, а й серед мирного населення. Цілковита відсутність гарантій безпеки і втрата багатьма обивателями волі до опору створювали в суспільній свідомості настрої зневіри і безвихідності. Недоїдання, неякісне питво, відсутність ліків, холод у квартирах доповнювалися поширенням численних інфекцій, які швидко набували масштабу епідемій. Результатом впливу всіх згаданих чинників стало зменшення кількості міських мешканців у найбільш урбанізованих регіонах України у серпні 1920 року в порівнянні з 1916 роком.

Причому, якщо в Херсонській губернії цей показник становив 1,3%, у Катеринославській – 6%, то в Харківській і Київській губерніях – 10,4 і 11,7% відповідно. Найбільш значним негативним наслідком громадянської війни стала диспропорція у співвідношенні між чоловічим і жіночим населенням. Для деяких промислових центрів України цей показник змінився в десятки разів на користь жінок. Якщо до революції жіноче населення Катеринославської губернії перевищувало чоловіче на 4%, то в 1920 році – на 7,2%. У Київській губернії ці показники становили відповідно 0,2 і 10,6%. У Херсонській і Харківській губерніях в 1916 році чоловіків було більше на 1 і 2,4%, в 1920 році – менше на 10,2 і 7,4%.

Отже, головною причиною демографічної кризи в Україні варто вважати військове протистояння, яке забиравало в основному життя чоловіків. Також не треба забувати про вимушену еміграцію тих учасників громадянської війни, хто був у програві, також переважно чоловіків. Решта негативних чинників зазвичай впливали на людей незалежно від їхньої статевої приналежності. Результатом диспропорції ставали зниження народжуваності, зростання кількості неповних сімей і матерів-одиначок, підвищення кількості безпритульних дітей.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр. в Україні, чисельність населення, міське населення України, демографічний процес, демографічна криза.

Постановка проблеми. Демографічні процеси служать чітким показником економічного, політичного, соціального становища суспільства. Коливання чисельності населення відіграють роль індикатора позитивних або негативних тенденцій у розвитку країни. Так, його скорочення може бути або наслідком всеосяжної кризи, або результатом конкретних дій або бездіяльності влади. Причому кількість мешканців міст та сіл може зменшуватися в результаті як природного, так і механічного руху населення, наприклад, переміщення містян у сільську місцевість, еміграції окремих категорій за межі країни.

Науковий інтерес викликає ситуація зі змінами в чисельності та співвідношенні різних демографічних груп міського населення України в період революції та громадянської війни 1917–1920 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демографічна історія України ХХ ст. є предметом професійної уваги багатьох фахівців. Серед досліджень, присвячених цій темі, варто згадати роботу В.О. Романцова [14], у якій розкриті основні тенденції в демографічних процесах в Україні, починаючи з ХVІІІ ст. Ґрунтовний аналіз демографічної ситуації в різні періоди української історії ХХ ст. міститься в монографії О.М. Гладуна [3].

Постановка завдання. Мета статті – розглянути сутність демографічної ситуації, що склалася в міських поселеннях України внаслідок революції та громадянської війни 1917–1920 рр. Завдання дослідження: охарактеризувати основні чинники, що впливали на чисельність населення; проаналізувати цифрові показники демографічних змін у міському населенні окремих регіонів;

визначити найбільш значні наслідки диспропорцій у структурі міського населення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для визначення динаміки демографічних процесів в українських містах використані два статистичні видання. Перше – «Статистический Ежегодник России» за 1916 р., надрукований у 1918 р. [16]. Друге – «Труды Центрального статистического управления», видані у 1921 р. [17]. У цьому виданні містяться дані про населення України, встановлені в серпні 1920 р. Оскільки демографічні показники, зафіксовані у виданні 1921 р., не охоплювали деякі території України, де на той час ще тривали бойові дії, для аналізу обрані чотири губернії з найбільш урбанізованим населенням – Київська, Харківська, Херсонська та Катеринославська. У наших розрахунках враховані зміни, які відбулися в адміністративно-територіальному розподілі України в порівнянні з 1916 р. У 1920 р. територія колишньої Херсонської губернії була поділена на Одеську та Миколаївську губернії. З населення Катеринославської губернії виключені містяни Олександрівського, Бахмутського, Слов'яносербського та Маріупольського уїздів, які у першій половині 1920 р. були передані до інших губерній. Так само в Харківській губернії не врахований Старобільський уїзд.

Серед чинників, що негативно впливали на чисельність міського населення, були насамперед неодноразові зміни влади у великих містах. Протягом 1917–1920 рр. у Київській губернії влада змінювалася 14 разів, у Катеринославській – 10, у Херсонській та Харківській губерніях – по 8 [11, с. 574]. Політична невизначеність для пересічних громадян оберталася цілковитою відсутністю особистої безпеки.

Активні бойові дії супроводжувалися не тільки втратами серед бійців ворогуючих армій, але й жертвами серед мирного населення. Так, наступ радянських військ Муравйова на Київ у січні 1918 р. супроводжувався багатоденним артилерійським обстрілом міста, руйнуванням багатьох будівель, масовими пожежами. «Дванадцять днів йшов не бій, а безглуздий обстріл міста <...> напевно, мирних жителів в ці дні полягло більше, ніж було воюючих армій на обох сторонах» [13, с. 103, 104].

Особливістю тривалої війни була, за спостереженнями сучасників, «відчайдушна і безглузда лють», яка «народжується лише в каламутні епохи громадянських воєн» [8, с. 59]. Кількість жертв збільшував кривавий терор з усіх боків. Історик С.Г. Пушкарьов згадував події в Харкові після

приходу Добровольчої армії у 1919 р.: «Один літній чоловік, з вигляду робітник, голосно і сердито обурювався: «Що ж це таке?! Вчора червоні розстрілювали, а нині білі теж розстрілюють. Так коли ж ця бійня скінчиться?!» [12].

Смертність підвищувалася в результаті неможливості нормального задоволення базових людських потреб. Жителі прилеглих до Дніпра районів «звикли до трупів, які вода викидала на берег, і не звертали особливої уваги». Убитих ховали без одягу – «обдирали мертвих, щоб одягнути живих» [9, с. 15, 16].

Уже з перших місяців революції з'явилися проблеми з харчуванням. В.А. Кравченко згадував зиму 1917–1918 рр. та зазначав: «Тепер ми дорожили кожною скориночкою хліба» [9, с. 9]. Не вистачало насамперед якісних продуктів харчування. Восени 1917 р. у Києві хліб надходив у продаж сирим, із запахом цвілі. М'ясо складалося з кісток, пліви та жиру. Із яєць, куплених у крамницях, доводилося викидати практично половину. Молоко було тільки на вигляд схожим на молоко, натомість на смак це була справжня вода, ще й з неприємним присмаком [10].

Навесні 1919 р. катастрофічним було становище із продуктами в Одесі. На міських ринках майже не було хліба, населення голодувало. Пайковий хліб випікали з горохової муки, якої в місті було всього на кілька днів [19, арк. 25]. У радянському Харкові люди харчувалися «тільки хлібом та картоплею» або мукою, розведеною у воді. Пайок для радянських службовців складався із «хліба із цвіллю, тухлих оселедців, гнилої картоплі». Усі розмови городян із ранку до вечора крутилися навкруги єдиної теми — «як би щось вирішити щодо їжі». У продажу тільки подекуди були «купки гнилих овочів та картоплі» [1, с. 169, 170].

Уживання неякісної сурогатної їжі доповнювалося дефіцитом питної води, що робило критичним загальний рівень антисанітарії і сприяло поширенню інфекційних захворювань. Під час більшовицького наступу в січні 1918 р. не працював водогін Києва. Міським жителям, які переживали облогу, через це важко було діставати питну воду [13, с. 103]. Санітарний відділ Нікопольського ревкому був стурбований тим, що водовози брали воду для пиття не з водогону, а з Дніпра. Рівень антисанітарії у громадських місцях Нікополя характеризує датований 29 липня 1919 р. протокол огляду санітарною комісією ідальні відділу соціального забезпечення: «Продукти зберігаються погано, багато зіпсованих». Не було столів, лавок та умивальників для від-

відувачів. «На столах, на яких продають хліб, та інші харчові продукти, сидять, сплять тощо, поширюючи заразу» [5, арк. 103].

У Києві не було будинку, де каналізація залишилася б у порядку. Водопровід працював лише зрідка. Міські мешканці були вимушені носити воду відрами з найближчих колодязів. Незвиклі до важкої фізичної роботи інтелігенти тягали відра дуже невправно, багато її проливали, взимку вона студеніла на одязі [7, с. 235, 243].

Здоров'я людей підривала архаїзація побутових умов. Одна з київських сімей, главою якої був відомий у Києві до революції лікар, узагалі припинила прибирати квартиру. Білизна сушилася прямо у вітальні, на протягнутих через всю кімнату мотузках або, як кращий варіант, вивішувалася на фасадному балконі. Господиня цілими днями ходила оселею у брудному капоті й ніколи не виносила відра з поміями, у кращому разі випліскувала їхній вміст із балкона. В іншому будинку, у брудній і занедбаній квартирі, господиня зустрічала гостей у різних платтях, надітих одне на одне. На рваній скатертині, якою був накритий стіл, лежала гора битого посуду [7, с. 239].

Однією з характерних особливостей життя міського населення була безперервна паливна криза. Проблеми з опалюванням почалися ще в першу революційну зиму. На межі 1918–1919 рр. в Одесі не було ні вугілля, ні дров, через їх відсутність будинки та вулиці були занурені в темряву [4, с. 144, 145]. Харків'яни в березні 1919 р., щоб приготувати обід, рубали дерев'яні ліжка, старі стільці і діжечки [15, арк. 28]. У травні 1919 р. в Одесі вночі організовувалися експедиції за міськими і садовими лавками, які ламали та рубали на дрова. Така ж доля чекала і дерева [6, арк. 6].

Катастрофічним для городян став опалювальний сезон 1919–1920 рр. На початку листопада 1919 р. до Києва прийшли ранні морози. У квартирах стало так холодно, що всі їх мешканці ходили цілий день у шубах. Майже ніде не опалювали, у кімнатах було 5–6 градусів тепла. Кияни впали в апатію та розчарування: «І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати» [2, с. 178].

Київська студентка скаржилася, що в її оселі було так холодно, що в неї боліли руки та ноги. Наприкінці першої декади листопада дрова в Києві коштували вже сто карбованців за пуд. Оскільки залізні печі були дуже маленькими, то в кожній родині чоловіки були зайняті рубанням полін на маленькі шматочки. У розпал зими в оселі було 1–2 градуси тепла [7, с. 235, 236].

Надії, які покладалися громадянами на медицину, не виправдовувалися. Рівень медичного обслуговування став вкрай низьким, насамперед унаслідок відсутності ліків, а також у результаті максимального скорочення фінансування медичної сфери.

У березні 1918 р. у старій Міській лікарні Одеси було холодно, тому що замість 700 пудів дров на день відпускалося тільки 300 пудів. У лютому 1920 р. у лікарнях основними продуктами харчування були капуста та холодний чай. У палатах доводилося вкриватися халатами та шинелями. На 44 хворих припадало 20 кухлів. Тарілок не було взагалі. Хворі були вимушені розміщуватися утрьох на двох ліжках, обідати по черзі, користуватися однією лампою на п'ять палат. Одного разу вечерю приготували з бульйону, що залишився після обіду, з додаванням крупи та води. Після такої вечері померли шість хворих на дизентерію [18, арк. 15].

Київська студентка в червні 1919 р. дізналася про важку хворобу свого сусіда, через яку його дружина «продає останнє для придбання ліків, які неймовірно дорогі, та їх починає не вистачати». Її знайомому комісару «насилу вдалося дістати аспірин для дружини» [7, с. 241].

Зазначені чинники призвели до значного скорочення міського населення. Якщо порівняти показники міського населення на 1 січня 1916 р. та на 28 серпня 1920 р., бачимо значні розбіжності за окремими регіонами України (див. таблицю № 1). Якщо міське населення Херсонської губернії скоротилося на 1,3%, Катеринославської – на 6%, то мешканців міст та містечок Харківській губернії стало менше на 10,4%, а Київської – на 11,7%. На нашу думку, ця різниця пояснюється промис-

Таблиця 1

Зміни в кількості міського населення [16, с. 28, 29, 38; 17, с. 21, 22]

Назва губернії	Населення на 1 січня 1916 р.	Населення на 28 серпня 1920 р.	Зміни в кількості населення (%) ¹
Катеринославська	333,6	313 826	–6
Київська	971,9	858 815	–11,7
Херсонська	1 163 800	1 149 594	–1,3
Харківська	529,3	474 351	–10,4

ловою кризою після завершення громадянської війни, коли більш розвинуті економічно міста не могли запропонувати джерела для існування, і колишні промислові робітники були змушені залишати місця попереднього мешкання, шукати можливості для виживання в сільській місцевості. З іншого боку, на територіях, де переважало сільське господарство, протягом усіх років революції та війни існувало більше можливостей для задоволення базових потреб, ніж у великих містах.

Утім, кардинально інша ситуація виникає, коли ми подивимося на показники скорочення міського населення за статевою ознакою. Кількість жіночого населення в містах зазначених губерній (див. таблицю № 2) або скоротилася незначним чином – на 2,7% у Київській та 0,5% у Харківській губерніях, або взагалі збільшилося – на 4% у Катеринославській та 16% у Херсонській. Переважно сільськогосподарський характер економіки цих губерній, який впливав також на міську зайнятість та був пов'язаний з обробкою сільськогосподарської сировини, вимагав передусім жіночих робочих рук.

Без перебільшення катастрофічними виглядають зміни в кількості чоловічого населення українських міст (див. таблицю № 3). Його скорочення сягає 9,4% у Катеринославській, 12,7% у Херсонській,

наближається до п'ятої частини від дореволюційної кількості чоловіків у містах Харківської та Київської губерній. Отже, з огляду на той факт, що погіршення якості харчування, фактична відсутність нормальних санітарних умов у міських оселях та поширення інфекційних захворювань впливали на людей незалежно від статі, головними чинниками демографічної кризи треба вважати все ж таки бойові дії, які викочували передусім чоловіків.

Головним негативним наслідком революції та війни для міського населення були значні зміни у співвідношенні жіночого та чоловічого населення. Для промислових міст України воно змінилося вдвічі або навіть утричі на користь жінок (див. таблицю № 4).

Так, якщо до революції жіноче населення Катеринославської губернії перевищувало чоловіче на 4%, то в 1920 р. – на 7,2%; у Київській губернії ці показники дорівнюють відповідно 0,2 та 10,6%, у Херсонській та Харківській губерніях у 1916 р. чоловіків було більше на 1 та 2,4%, а в 1920 р. – менше на 10,2 та 7,4%. Безумовно, треба мати на увазі, що на загальний результат демографічної кризи в українських містах вплинув не лише природний, а й механічний рух населення, тому що значна кількість чоловіків залишили місця постійного проживання внаслі-

Таблиця 2

Зміни в кількості жіночого міського населення [16, с. 28, 29, 38; 17, с. 21, 22]

Назва губернії	Населення на 1 січня 1916 р.	Населення на 28 серпня 1920 р.	Зміни в кількості населення (%)
Катеринославська	163,3	169 972	+4
Київська	487,1	474 100	-2,7
Херсонська	572,0	632 704	+16
Харківська	257,7	256 452	-0,5

Таблиця 3

Зміни в кількості чоловічого міського населення [16, с. 28, 29, 38; 17, с. 21, 22]

Назва губернії	Населення на 1 січня 1916 р.	Населення на 28 серпня 1920 р.	Зміни в кількості населення (%)
Катеринославська	158,7	143 854	-9,4
Київська	484,8	384 716	-20,6
Херсонська	591,8	516 890	-12,7
Харківська	271,6	217 899	-19,7

Таблиця 4

Співвідношення чоловічого та жіночого міського населення

Назва губернії	На 1 січня 1916 р.		На 28 серпня 1920 р.	
	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
Катеринославська	48%	52%	46,4%	53,6%
Київська	49,9%	50,1%	44,7%	55,3%
Херсонська	50,9%	49,1%	44,9%	55,1%
Харківська	51,2%	48,8%	46,3%	53,7%

док еміграції з військовими силами, які програли у громадянській війні. Крім того, різниця між жіночим та чоловічим населенням трохи зменшилася після остаточного завершення бойових дій та повернення вояків Червоної армії додому.

Висновки. Протягом усіх років революції та громадянської війни в містах України поглиблювалася демографічна криза, яка супроводжувалася зростанням смертності та зменшенням народжуваності. Скорочення тривалості життя було зумовлене цілою низкою чинників. Серед них погіршення якості харчування та питної води, негативний вплив на стан здоров'я городян паливної кризи, зникнення всіх комунальних зручностей, поширення епідемічних захворювань, відсутність кваліфікованої медичної допомоги, психологічна та фізична втома, втрата багатьма сучасниками подій волі до життя.

Але головною причиною зменшення кількості міських мешканців були бойові дії громадянської війни, які часто супроводжувалися безглуздими жертвами серед мирного населення, та терор різних кольорів, який влаштовували майже всі учасники протистояння. Статистичні дані цього періоду підтверджують цей висновок тим, що чоловіче населення українських міст та містечок скоротилося набагато більше, ніж жіноче. Унаслідок виникнення цієї диспропорції демографічна ситуація, що склалася в міському середовищі, негативно вплинула насамперед на рівень народжуваності та на сімейні стосунки, коли збільшилася кількість неповних сімей та матерів-одиначок. Жінки опинилися перед необхідністю самостійно вирішувати матеріальні проблеми, стрімко зростала чисельність безпритульних дітей.

Список літератури:

1. Бунин И.А. Окаянные дни. Москва : Политиздат, 1990. 284 с.
2. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). Київ : НАНУ, 2011. 326 с.
3. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ : Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2018. 224 с.
4. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сборник документов и материалов. Киев : Наук. думка, 1967. Т. I. Кн. II. 490 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 39. 112 арк.
6. Державний архів Російської Федерації. Ф. Р-440. Оп. 1. Спр. 110. 12 арк.
7. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) // Архив русской революции. Т. 15. Берлин : Слово, 1924. 345 с.
8. Дроздов А.М. Интеллигенция на Дону // Архив русской революции. Москва : Современник, 1991. Т. 2. 288 с.
9. Кравченко В.А. Я выбрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця. Торонто : друкарня «Українського робітника», 1948 р. 493 с.
10. К тифозной эпидемии и о мерах борьбы с ней // Киевская мысль. 26 сентября 1917 г. № 104.
11. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе. Москва : РОССПЭН, 2001. 632 с.
12. Пушкирев С.Г. Воспоминания историка. 1905–1945. URL: <http://xxl3.ru/belie/pushkarev.htm>.
13. Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. Киев : Политиздат, 1990 г. 436 с.
14. Романцов В.О. Исторична демографія України XVIII – початку ХХІ ст. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2010. 160 с.
15. Російський Державний військовий архів. Ф. 40238. Оп. 1. Спр. 39. 36 арк.
16. Статистический Ежегодник России. 1916 г. (год тринадцатый). Выпуск 1-ый. Москва, 1918 г. 121 с.
17. Труды Центрального статистического управления. Т. 8. Вып. 1. Статистический ежегодник. 1918–1920 гг. Москва, 1921 г.
18. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-342. Оп. 1. Спр. 39. 39 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 114. 222 арк.

Popov V.Zh. DEMOGRAPHIC IMBALANCES IN THE URBAN POPULATION OF UKRAINE AFTER THE REVOLUTION OF 1917–1920

Demographic processes serve as an indicator of the living standards of society. The decline in the population indirectly indicates a decline in consumer standards in all spheres of everyday life. Living conditions in Ukrainian cities in 1917–1920 did not allow meeting the minimum needs in food and drink, comfortable home, medical care. Continuous hostilities, repeated changes of power, the terror regime established by all sides of the civil confrontation led to an increase in mortality not only among the participants in the war but

also among the civilian population. The complete lack of security guarantees and loss of the will to resist by many inhabitants led to a mood of despondency and despair in public consciousness. Malnutrition, poor-quality water, lack of medicine, coldness in apartments complemented by the spread of numerous infections that quickly acquired the scale of epidemics. The result of all these factors was a decrease in the number of urban residents in the most urbanized regions of Ukraine in August 1920 compared to 1916.

Moreover, if in Kherson Governorate this decrease was 1,3%, in Yekaterinoslav Governorate 6%, then in Kharkov and Kiev Governorates it was 10,4% and 11,7%, respectively. The most significant negative consequence of the civil war was the disparity in the ratio between the male and female population. For some industrial centers of Ukraine, this indicator has changed tenfold in favor of women. If before the revolution, the female population of Yekaterinoslav Governorate exceeded the male population by 4%, then in 1920 it exceeded by 7,2%. In Kiev Governorate, these figures were 0,2 and 10,6% respectively. In Kherson and Kharkov Governorates in 1916, there were more men by 1 and 2,4%, but in 1920 less by 10,2 and 7,4%.

Therefore, as the main reason for the demographic crisis in Ukraine we should call the military confrontation which took away mainly the lives of men. In addition, we should not forget about the forced emigration of the defeated participants of the civil war, mostly men also. The rest of negative factors, as a rule, influenced people regardless of their gender.

The result of disproportion was a decrease in the birth rate, increasing number of single-parent families and single mothers and increasing number of homeless children.

Key words: revolution of 1917–1920 in Ukraine, population, urban population of Ukraine, demographic process, demographic crisis.